

WPŁYW SPOŁECZNOŚCI ŻYDOWSKIEJ NA ROZWÓJ CZĘSTOCHOWY, w drugiej połowie XIX wieku i na początku wieku XX, który dokonał się w Imperium Rosyjskim po reformach 60-70 lat XIX wieku

Specyfiką częstochowskiej społeczności żydowskiej był jej znaczny udział w procesie rozwoju miasta; zaznaczył się on szczególnie w inicjacji i rozbudowie wielu dziedzin rzemiosła i produkcji przemysłowej. Przeobrażenia społeczno-kulturalne u schyłku XIX wieku spowodowały zmiany w strukturze społeczeństwa żydowskiego w Częstochowie. Tuż obok kramarzy i rzemieślników, w zbiorowości żydowskiej, pojawili się fabrykanci i proletariusze, tworzyły się żydowskie środowiska robotnicze. Żydzi częstochowianie byli przedsiębiorcami – właścicielami największych istniejących podówczas fabryk, robotnikami, rzemieślnikami, sklepikarzami, założycielami drukarni, wydawcami czasopism, dziennikarzami, architektami, malarzami czy złotnikami, działaczami społecznymi, organizatorami życia kulturalnego, w końcu filantropami. Można z całą pewnością stwierdzić, że bez udziału Żydów, Częstochowa przełomu XIX i XX wieku, pod każdym względem: kulturalnym, politycznym a także gospodarczym, byłaby znacznie uboższa a jej rozwój nie byłby tak dynamiczny.

Słowa kluczowe: Żydzi, Częstochowa, rozwój gospodarczy.

Специфікою ченстоховської єврейської спільноти була її активна участь у процесі розвитку міста; проявлялася вона зокрема в започаткуванні і розбудові багатьох видів ремесел і промислової продукції. Суспільно-культурні перетворення на схилі XIX століття обумовили зміни в структурі єврейської спільноти в Ченстохові. Тут поруч з крамарями і ремісниками, в єврейській общині, появилися фабриканти і пролетарії, формувалося єврейське робітниче середовище. Ченстоховські євреї були підприємливими – власниками найбільших тогочасних фабрик, робітниками, ремісниками, торгівцями, власниками друкарень, видавцями часописів, журналістами, архітекторами, митцями і золотих справ майстрами, громадськими діячами, культурними працівниками та філантропами.

Ключові слова: євреї, Ченстохова, господарський розвиток.

The Jewish community in Częstochowa contributed to the process of city's development, especially in such areas as initiation and expansion of craft and industry. Cultural and social transformations in the late 19th century resulted in structural changes of the Jewish society in Częstochowa. Jews started to have different jobs than before. Jewish entrepreneurs and proletarians appeared alongside artisans and vendors. Jews from Częstochowa were owners of the biggest factories in the city, laborers, artisans, storekeepers, founders of the printing companies, publishers, journalists, architects, painters, goldsmiths, social activists, creators of cultural life and philanthropists. With no doubt, if it hadn't been for Jews, Częstochowa at the turn of 20th century wouldn't have accomplished that much in political, cultural and economic sectors. The development of the city wouldn't have been so dynamic, either.

Keywords: Jews, Częstochowa, economic development.

Częstochowa na przełomie XIX i XX wieku to obok Warszawy i Łodzi, trzeci ośrodek przemysłowy na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim¹. Wśród historyków lokalnych

istnieje przekonanie, że w tym czasie rozwój

¹ Miasto wchodziło w skład tzw. sosnowieckiego okręgu przemysłowego, nazywanego później okręgiem

sosnowiecko-częstochowskim, trzecim pod względem uprzemysłowienia po okręgu warszawskim i łódzkim, zob. A. Adamski Górnictwo rud żelaza w regionie częstochowski, Częstochowa 1994, F. Sobalski, Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900, „Studia i materiały z dziejów Śląska”, t.XI, 1971

miasta był szczególnie dynamiczny. Zgodnie z logiką tego myślenia istotnym ilościowo i jakościowo czynnikiem generującym dynamikę rozwoju miasta miał być żywioł społeczności żydowskiej. Istnieje przekonanie, że warsztaty, manufaktury i fabryki prowadzone przez Żydów produkował towary, na które było zapotrzebowanie w całym Imperium, a nawet na świecie i w ilościach które stawiały Częstochowę w rzędzie miast potęg przemysłowych Imperium.

Czy rzeczywiście w/w wspomnianym okresie Częstochowa rozwijała się dynamicznie? Jeśli tak, to, co zdecydowało o tym rozwoju i na koniec: jaki był rzeczywisty wpływ społeczności żydowskiej na ów rozwój? To pytania, na które autor artykułu chciałby dać przynajmniej częściowe odpowiedzi.

Kwestie, zasygnalizowane w tytule niniejszego szkicu, mają wymiar regionalny, czy też lokalny, ograniczony tylko do jednego segmentu (gospodarczego) życia społecznego. Niemniej jednak, rekonstrukcja dziejów wymienionej w nim grupy etnicznej nie może nie brać pod uwagę takich czynników jak: utraty przez Polskę niepodległości i znalezienie się Częstochowy w orbicie wpływów Imperium Romanowów, co oznaczało, iż losy Częstochowy wpisywały się w losy Rosji XIX wieku. Wiek XIX pod względem społecznym i politycznym był w dużej części Europy właściwie realizacją haseł rewolucji francuskiej z XVIII wieku, która w skali powszechnej wyzwoliła m.in. ducha przedsiębiorczości. Nowoczesny przemysł, finanse i handel wyrosły na tej właśnie glebie. Zmiany, które w związku z tym zachodziły w świadomości ówczesnych społeczeństw na obszarze Europy musiały, wcześniej czy później, dotrzeć także do Rosji i znajdującej się na jej terenie Częstochowy.

Analizując przyczyny dynamicznego rozwoju miasta często podkreśla się to, że Częstochowa miała świetne położenie², świetne warunki naturalne (obfitość wody, obecność na miejscu dobrych i tanich materiałów budowlanych takich jak kamień wapienny, glina na cegłę), bliskość kopalń węgla na Śląsku, obecność w okolicy rud żelaza. Dodatkowym

impulsem rozwoju mieli być pątnicy przybywający do Częstochowy³. Istnieje też proste przekonanie, iż rozwojowi miasta sprzyjało dogodne położenie na szlaku komunikacyjnym kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Czy właśnie to zdecydowało o wręcz, jak twierdzono, amerykańskim tempie rozwoju miasta? Z pewnością były to czynniki sprzyjające takiemu rozwojowi. Nie możemy jednak zapominać, że wszystkie swoje walory lokalizacyjne, a także klasztor Jasnogórski posiadała Częstochowa pozostając w pierwszej połowie XIX wieku małym miasteczkiem bez większych szans na gospodarczy cud. O przecenianiu znaczenia położenia przy trasie kolejowej⁴ może świadczyć fakt, że przez 30 lat po jej wybudowaniu nie powstała w mieście żadna większa fabryka. W sprawozdaniu z 28 września 1865 roku magistrat Miasta Częstochowy stwierdził: „Fabryk posługujących się machinami parowymi oraz fabryk i zakładów, w których pracowałyby więcej jak 16 robotników w mieście Częstochowa nie ma”⁵. W tym czasie w Częstochowie istniały małe zakłady typu manufakturowego zatrudniające ledwie po kilku robotników. W mieście znajdowały się jedynie 3 wapienniki, dwa młyny, browar, cegielnia, wytwórnia mydła i świec, a także wyrobów blaszanych, które zatrudniały łącznie 24 robotników najemnych.⁶ Istotne było jednak to, iż nie posiadając przemysłu, Częstochowa stała rzemiosłem i handlem. W mieście zarejestrowanych było (do celów podatkowych) prawie 1100 podmiotów, tj. rzemieślników, kramarzy, handlarzy i innych⁷. Tak więc, mimo braku przemysłu Częstochowa nie miała wcale tak złego punktu startowego, jednak, aby miasto mogło dokonać gospodarczego skoku potrzebny był dodatkowy impuls. Tym impulsem były zmiany, które zaszły w Imperium Rosyjskim.

³Klasztor Jasnogórski ze słynącym cudami obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej (Czarnej Madonny) to centrum religijnego życia Polaków ich katolickości i polskości na przestrzeni wielu wieków

⁴Częstochowa jako jedna z pierwszych bo już w 1847 roku uzyskała połączenie kolejowe w ramach kolei warszawsko-wiedeńskiej

⁵APCz, MagCz 1608

⁶Zob. S.Krakowski, A.Czarnota, Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych, Katowice 1964

⁷APCz, MagCz 1608

⁷ tamże

²od Kongresu Wiedeńskiego aż do I wojny światowej Częstochowa leżała na terenach przygranicznych trzech monarchii Romanowów, Habsburgów i Hohenzollernów

W 1850 roku otworzyły się przed producentami z Ziemi Polskich włączonych do Rosji ogromne rynki zbytu w całej Rosji⁸. Jednak zasadniczy ruch decydujący o skoku cywilizacyjnym, tak Rosji, jak i ziem, które jej podlegały nastąpił kilkanaście lat później. Najważniejszą z nich była reforma uwłaszczeniowa⁹ na wsi. Zgodnie z nią właściciele ziemscy nie mieli już prawa dysponować chłopami, karać ich, czy przesiedlać. Chłopi zaś mogli nabywać ziemię na własność i otrzymywali nadziały gruntowe za część nominalnej ich wartości i na wieloletnie raty. Powstanie Styczniowe¹⁰ 1863 roku i uwłaszczenie chłopów przeprowadzone na obszarze Królestwa Polskiego¹¹ na podstawie ukazu carskiego z roku 1864 zamykały na terenie Królestwa Polskiego (Kongresowego)

⁸Zniesiono granicę celną między Rosją a Królestwem Polskim

⁹uwłaszczenie chłopów – wprowadził ją ukazem car w roku 1861, polegała na nadaniu na własność chłopom użytkowanej przez nich ziemi, połączone ze zniesieniem obciążeń feudalnych na rzecz pana feudalnego czyli pańszczyzny, czynszu i tzw. „darmoch” Na ziemiach polskich włączonych bezpośrednio do państwa rosyjskiego uwłaszczenie wprowadzono ukazem carskim z 1861, Ukaz carski z 1861 nie obejmował ziem Królestwa Polskiego. W marcu 1864 roku ogłoszono ukaz Aleksandra II o uwłaszczeniu w Królestwie Polskim. Chłopi otrzymywali na własność ziemię, na której dotychczas gospodarowali. Uwłaszczenie objęło także część służby dworskiej i bezrolnych mieszkańców wsi.

¹⁰ Powstanie styczniowe- wyniku i kolejnych rozbiorów /1772,1793,1795/ i ostatecznej utraty przez Polskę niepodległości obszar kraju został podzielony przez trzy państwa zaborcze: Austrię, Prusy i Rosję. Przez ponad sto lat Polacy próbowali odzyskać niepodległość wzniecając przeciwko zaborcom powstania. Powstanie Styczniowe było kolejnym z nich, wybuchło w styczniu roku 1863 i skierowane było przeciwko zaborcy rosyjskiemu

¹¹Królestwo Polskie (tzw. "kongresowe") (ros. Царство Польское, *Carstwo Polskoje*), - kadłubowe państwo polskie zależne od Rosji funkcjonujące w różnym wymiarze niezależności jako część składowa Rosji od roku 1815 do 1918. W latach 1832–1918 Królestwo Polskie było integralną częścią Imperium Rosyjskiego (choć cesarze rosyjscy nosili tytuł króla Polski i reprezentowali ich namiestnicy potem general-gubernatorzy). Posiadało stopniowo ograniczaną, a następnie zlikwidowaną autonomię; po jej likwidacji w roku 1874 wprowadzono także oficjalną nazwę Kraj Przywiślański (ros. Привислинский край), choć w języku potocznym dawna nazwa nadal funkcjonowała. Wciąż jednak zachowało się wiele odrębności prawno-ustrojowych (m.in. kodeks cywilny, ustrój wsi, status ludności żydowskiej), które odróżniały Królestwo Polskie od Cesarstwa Rosyjskiego

okres ustroju feudalnego. W wyniku w/wzmian powstała duża grupa ludności bezrolnej i małorolnej. Nie mając własnego warsztatu pracy (ziemi) zmuszona była wynajmować się do pracy w folwarkach, u bogatych chłopów lub też emigrować ze wsi i szukać zatrudnienia w powstającym i szybko rozwijającym się przemyśle fabrycznym. Po tzw. uwłaszczeniu wieś stanowiła potężny rezerwuwar taniej siły roboczej dla rozwijającego się przemysłu kapitalistycznego. Ta prawidłowość dotyczyła oczywiście obszaru całej Rosji. Równoległe z reformą agrarną, w latach sześćdziesiątych XIX w. wprowadzone zostały w Rosji reformy w sądownictwie cywilnym i wojskowym, wojskowości, szkolnictwie wszystkich typów, finansach państwowych, zreformowano ustrój samorządowy. Duże znaczenie miało wprowadzenie organów samorządowych. Powstałe urzędy ziemskie miały zajmować się m.in. podniesieniem poziomu technicznego rolnictwa, rozwojem oświaty, opieki społecznej, szpitalnictwa, miejscowego handlu i przemysłu oraz budownictwem lokalnych dróg i mostów¹². Oprócz wspomnianych pociągnięć cara i rządu istotnym elementem sprzyjającym gospodarczemu rozwojowi Rosji było położenie nacisku i wspieranie budowy linii kolejowych, które obok wodnych szlaków komunikacyjnych, przy mizernym stanie dróg bitych, miały spiąć państwo w jeden organizm. Wszystkie reformy i działania podejmowane przez carat w owym okresie były swoistego rodzaju pokłosiem klęski w wojnie krymskiej¹³, po której carat dojrzał do wprowadzenia w/w reform.¹⁴

¹² Zob. L.Bazyłow, Historia Rosji, Wrocław 1985, s.303-318

¹³Wojna krymska – wojna między Imperium Rosyjskim a Imperium osmańskim i jego sprzymierzeńcami, t.j. Wielką Brytanią, Francją i Sycylią, toczona w latach 1853-1856. Wojnę wywołała rosyjska ekspansja, a Rosja przegrała ją w wyniku starcia się ze sprawnymi i dobrze wyposażonymi technicznie armiami państw zachodnich oraz w wyniku wewnętrznej korupcji i kradzieży w administracji cywilnej i wojskowej. Dodatkowo broniący się na Krymie Rosjanie ponieśli większe straty w ludziach od atakujących, co dowiodło dużych dysproporcji w umiejętności organizacji działań wojennych.

¹⁴ Zob.L.Bazyłow, Historia Rosji, Wrocław 1985, s.236: „Rosja już niemal powszechnie zrozumiała, że siła państwa oparta na ustroju pańszczyzniano- poddańczym jest iluzoryczna i że bez przeprowadzenia odpowiednich zmian nastąpić może w dalszej przyszłości prawdziwa katastrofa”. Uświadomiono sobie przyczyny klęski

Reforma uwłaszczeniowa wsi spowodowała wielką podaż robotników najemnych, przemieszczających się do miast, co wpłynęło z kolei na przyspieszenie rozwoju kapitalistycznych form gospodarki w Rosji. Dotyczyło to zwłaszcza przedsiębiorstw przemysłowych, budownictwa kolejowego, bankowości i towarzystw akcyjnych. Produkcja węgla kamiennego np. wynosząca w 1860 r. 300 tys. ton wzrosła w 1900 r. do 16 mln. ton, a surówki żelaza odpowiednio z 330 tys. do 3 mln. ton. Podobne wskaźniki wzrostu występowały w produkcji stali, miedzi, przemysłu maszynowego, cukru buraczanego. Szczególnie szybko rozwijało się budownictwo kolejowe. Gdy w 1860 r. w Rosji było tylko 3 tys. km szlaków kolejowych, to na początku XX w. już 54 tys. km, w tym połączenie transsyberyjskie Petersburga i Moskwy z Władywostokiem na Dalekim Wschodzie. W 1900 r. Rosja liczyła ok. 128 mln ludności, Petersburg 1,5, Moskwa 1,1 mln., Warszawa prawie 700 tys. mieszkańców.¹⁵ Po zniesieniu poddaństwa produkcja wzrastała we wszystkich gałęziach przemysłu. Rozwijały się stare i powstawały nowe ośrodki przemysłowe. Pod wpływem reform nastąpił znacznie szybszy niż poprzednio rozwój kapitalistycznych form gospodarki. Zmieniło się tempo rozwoju przemysłowego, który rozpoczął się wcześniej, ale dopiero w nowych warunkach uzyskał odpowiednie możliwości. Bogate zasoby surowcowe, nieograniczona praktycznie podaż siły roboczej umożliwiły dokonanie w Rosji przewrotu przemysłowego. Mimo okresowych kryzysów produkcja rosła cały czas.¹⁶ Warto w tym miejscu zauważyć, iż mimo wspomnianych zmian i ich dynamiki, Rosja nadal pozostała państwem zapóźnionym ustrojowo wobec innych państw, a nawet wobec własnego rozwoju ekonomicznego. Pozostawała nadal monarchią szlachecką, a supremacja szlachty nie podlegała dyskusji. Szczególnie dobitnie podkreślił to car Aleksander III niedługo po objęciu władzy wydając manifest nazywany

manifestem o niewzruszoności samowładztwa¹⁷. Specyficzną cechą Rosji była ogromna rola państwa (przede wszystkim systemu władzy państwowo-politycznej) w gospodarczym i społecznym rozwoju kraju. Państwo – carat, było wszechobecne, co miało oczywiście bezpośredni wpływ na kolejne etapy ewolucji Imperium. Nie możemy zapominać, że mimo niewątpliwego skoku cywilizacyjnego jaki Rosja dokonała w drugiej połowie XIX wieku i na początku wieku XX, nadal podstawą jej egzystencji i dochodu narodowego pozostawało rolnictwo. Przy czym duża część ziemi była tzw. ziemiami państwowymi¹⁸. Nawet w roku 1913 udział rolnictwa w wytworzeniu dochodu narodowego Rosji wynosił prawie 70 procent¹⁹. Mimo przytoczonych liczb trzeba stwierdzić z całą mocą, iż druga połowa XIX wieku i początek wieku XX w Rosji to okres rozwoju kraju i jego uprzemysławiania. Liczba fabryk i zakładów przemysłowych, a także robotników rosła systematycznie. Do roku 1913 produkcja przemysłowa podwoiła się, rozrastały się miasta, liczba zatrudnionych w przemyśle oscylowała wokół 3 mln.²⁰ Tendencja ta utrzymywała się nawet w okresach dekoniunktury. Istotną rolę w potencjale ekonomicznym Imperium Rosyjskiego odgrywały ziemie Królestwa Polskiego.

W Polsce historycy dość zgodnie przyjmują, że okres intensywnego rozwoju przemysłu fabrycznego na terenach Królestwa Polskiego rozpoczął się po roku 1870. Uwłaszczenie chłopów, budowa traktów komunikacyjnych: Wiedeń-Warszawa, Warszawa-Piotrogród i odnogi Warszawa-Terespol, a także zmiana w polityce ekonomicznej Rosji polegającej na adaptacji teorii wolnego handlu panującej w tym czasie na Zachodzie, były niewątpliwie pozytywnymi bodźcami niezbędnymi do rozwoju ziem polskich. Ziemie „Kongresówki” korzystały z tego, iż surowce; koks, ruda, itp. przy wwozie zza granicy nie opłacały cła lub

¹⁷Zob.:L.Bazyłow, Historia Rosji, tom 2, Wrocław 1985, s.323, manifest nosi datę 1881.29.04(11.05)

¹⁸Zob. L. Bazyłow. Historia Rosji, tom 2, Wrocław 1985: pod koniec ósmego dziesięciolecia XIX wieku ok.70 mln dziesięcin w Rosji europejskiej było w rękach dużych właścicieli ziemskich, nadziały chłopskie obejmowały 131mln dziesięcin a ziemie państwowe 150 mln dziesięcin.

¹⁹Ibidem, s. 319

²⁰Ibidem, s. 396-404

krymskiej: złe przygotowanie, zacofanie techniczne, beznadziejne szlaki komunikacyjne, olbrzymie nadużycia, korupcja niekompetencja urzędników i wojskowych

¹⁵ Zob. L.Bazyłow, Historia Rosji, Wrocław 1985 s. 318-327, 396-404

¹⁶ Ibidem, s. 309-401

opłacały małe cło. Polski przemysł otrzymywał dzięki temu możliwość pozyskiwania w miarę tanio rudy i koksu z znajdujących się tuż za granicą śląskich kopalń. Miało to niewątpliwie wpływ na zdynamizowanie rozwoju przemysłu na ziemiach Królestwa Polskiego.²¹ Wspominaliśmy już o tym, iż Warszawa była trzecim pod względem ilości mieszkańców miastem Imperium. Nie tylko dawna stolica rozwijała się dynamicznie. Z szans korzystało wiele innych ośrodków. Wtedy powstały największe okręgi przemysłowe tj. warszawski, łódzki i sosnowiecki zwany także później sosnowiecko-częstochowskim²². W tym ostatnim na przestrzeni lat od 1864 do 1878 liczba zatrudnionych robotników zwiększyła się do ponad stu tysięcy, liczba funkcjonujących zakładów do 647, a funkcjonujące fabryki posiadały ponad osiemset silników parowych o łącznej mocy ponad 14 tys. KM²³. Przemysł Królestwa korzystał też z dobrej koniunktury także w późniejszych latach, o czym świadczy choćby fakt, iż na przełomie wieków zatrudniał 250 tys. robotników. Intensywnie rozwijały się takie gałęzie jak: przemysł metalowy, włókienniczy, wydobywczy. Na rozbudzeniu życia przemysłowego w Królestwie Polskim skorzystała także Częstochowa.

Jak wspomnieliśmy w roku 1865 wykazano jedynie 24 pracowników najemnych ale słabo rozwinięty przemysł rekompensowała duża aktywność rzemiosła i handlu. W Częstochowie było zarejestrowanych blisko 1100 rzemieślników, handlarzy, kramarzy itp.²⁴ Był to prawdziwy potencjał przedsiębiorczości, który już za kilka lat wykorzystał jednak szanse rozwoju.

²¹ Tego rodzaju sytuacja była przejściowa, w późniejszym okresie rząd rosyjski zrezygnował z polityki umiarkowanie liberalnej i przeszedł praktycznie do polityki protekcjonizmu co przejawiało się m.in. windowaniem ceł na zagraniczne surowce i artykuły, paradoksalnie polityka ta sprzyjała rozwojowi Ziemi Polskich, gdyż dzięki tej polityce pojawił się kapitał zagraniczny,

²² Por. A. Adamski *Górnictwo rud żelaza w regionie częstochowski*, Częstochowa 1994, F. Sobalski, *Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900*, „*Studia i materiały z dziejów Śląska*”, t.XI, 1971

²³ J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852-1886*, Warszawa 1963, s. 306-307

²⁴ Zob. F. Sobalski, *Rozwój miasta po upadku powstania styczniowego* [w:] *Częstochowa, Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t.2, Częstochowa 2005, s.115

Wprawdzie o powstaniu przemysłu fabrycznego możemy w Częstochowie mówić w zasadzie dopiero od początku lat osiemdziesiątych ale już końcówka lat sześćdziesiątych i cała dekada lat siedemdziesiątych była okresem istotnego gospodarczego rozwoju miasta. Uruchamiano w tym czasie pierwsze fabryczki i fabryki. Powstała wytwórnia łyżek blaszanych Weinberga, zapalczarnia Jankłowicza, pierwsze zakłady papiernicze, meblarskie, swoją działalność rozpoczął jeden z pierwszych częstochowskich przemysłowców Wilhelm Kohn. W końcu lat siedemdziesiątych w przemyśle Częstochowy zatrudnienie znajdowało od 500 do 600 robotników²⁵. Rozwój wielkiego przemysłu – przemysłu fabrycznego rozpoczął się w mieście na początku lat osiemdziesiątych i mimo, że po roku 1901 nie powstała w Częstochowie już żadna większa fabryka, trwał w zasadzie do wybuch wojny. Dynamikę rozwoju miasta, w tym czasie, dobrze obrazuje dynamika przyrostu ludności Częstochowy. W roku 1857 miasto liczyło 8637 mieszkańców, odpowiednio w roku 1880 – 18 tys., w roku, 1897 – 39 863, w 1909 – 70 tys. 627 osób a w 1914 było to już 92 tys. 975 mieszkańców²⁶.

Dla rozwoju przemysłu Częstochowy duże znaczenie miało jej położenie. Dzięki połączeniom kolejowym i zniesieniu cła otworzyły się przed przemysłowcami częstochowskimi rynki całej Rosji. Częstochowa była też miastem przygranicznym. W bezpośrednim jej sąsiedztwie, ale za granicą, znajdowały się kopalnie Śląska. Dzięki swemu położeniu – łatwa komunikacja przez Herby z zagranicą (ostatecznie zbudowano nawet linię kolejową) i możliwość połączenia przez Odrę z Bałtykiem, miała Częstochowa dogodny położenie dla importu towarów z zagranicy, szczególnie surowców niezbędnych do rozwoju przemysłowego. Drastyczne zmiany celnych taryf wwozowych do jakich doszło w roku 1877 w Rosji (zaczęto pobierać cło w złocie) a następnie wprowadzenie ceł od surowców w roku 1887 także sprzyjały Częstochowie. Poprzez swoją politykę władze Rosji wymusiły

²⁵ Ibidem s.116,117

²⁶ Zob. J. Mizgalski, *Dzieje, dziedzictwo i tożsamość kulturowa Żydów Częstochowy*, [w:] *Żydzi Częstochowianie- współistnienie, holocaust, pamięć*, Częstochowa 2006, s.48-49; J. Braun, *Częstochowa. Urbanistyka i architektura*, Warszawa 1977, s. 76.

nie jako napływ kapitału zagranicznego, chcącego sprzedawać towary na ogromnym rosyjskim rynku. W mieście pojawili się inwestorzy z Francji, Belgii, Niemiec. W Częstochowie uruchamiali swoje fabryki m.in. Wilhelm Brass, francuska spółka akcyjna La Czenstochovienne, której prezesem był Eugeniusz Motte czy Peltzerowie z Belgii. To właśnie, jak się wydaje, te elementy, także zapobiegliwość samych częstochowian zdecydowały o rozwoju miasta. Istotnym elementem dla tych zmian były zmiany społeczne, które zaszły po uwłaszczeniu chłopów. Dzięki masowemu ruchowi migracyjnemu ze wsi do miasta okoliczne wsie zasilają w robotników częstochowskie fabryki włókiennicze, odlewnie, hutę i inne. Warto w tym miejscu powiedzieć jeszcze o dwóch sprawach. Wielki przemysł w Częstochowie powstał nieco później w stosunku do innych ośrodków przemysłowych w Królestwie Polskim. Miało to przeważnie dwa skutki: chcąc zmaksymalizować produkcję i zyski stosowano w nim najnowsze osiągnięcia techniki, po drugie, był to często przemysł wypełniający luki w asortymencie co oznaczało, że nie tylko pod względem ilościowym ale także jakościowym był to przemysł nowoczesny. Do lat osiemdziesiątych np. przemysł jutowy był nie znany w Królestwie Polskim. Po, wstał on w Rosji i Polsce po roku 1880. Częstochowa pochłaniała 97% importu juty do Królestwa i 1/3 całego importu juty do Cesarstwa Rosyjskiego²⁷. To tu także uruchomiono pierwszą na terenie Królestwa Polskiego fabrykę aluminium. Częstochowska fabryka igieł także była pierwszą tego typu w Królestwie Kongresowym. Jedną z cech charakterystycznych dla przemysłu w Częstochowie była też jego wielobranżowość. Rozwijały się takie gałęzie, jak przemysł włókienniczy (tkalnie, farbiarnie i drukarnie, wyrób sznurowadeł, dekatyzowanie, pończosznictwo, hafciarstwo, wyroby filcowe, powroźnictwo, krawiectwo, konfekcja damska i męska, kuśnierstwo, czapnictwo, pracownie bielizniarskie, kamasznictwo, szewstwo, kapelusznictwo itp.), hutniczy, papierniczy (wyrób tapet, papieru kolorowego, albumów, zeszytów, wyrób torebek papierowych, pudełek, gilz do

papierosów itp.), przerobu juty, przemysł metalowy, chemiczny, galanteryjny, skórzany, zabawkarski, itp.

Historię rozwoju przemysłu w Częstochowie możemy pokazać w pewnym ciągu linearnym: W 1865 W Częstochowie istniały jedynie drobne manufaktury, istotnym elementem rozwoju była regulacja (częściowa) rzeki Warty, zbudowanie fabryki papieru i młynów na Warcie (l.1867-1872) przez Kohnów i Markusfeldów. Także Adolf Markusfeld i Berek Kohn budują fabrykę mebli (1869). W roku 1876 powstaje zapalczarnia Henryka Jankłowicza i M. Rotszylda, a w roku 1878 Fabryka Obić Papierowych założona przez Henryka Markusfelda i Leopolda Kohna. W następnych latach powstają manufaktury wyrobów metalowych (1879) – Józefa Weiberga i tartak Parowy Józefa Goldsteina, w roku 1880 Fabryka Kolorowych Papierów „Markusfeld i S-ka” w Częstochowie, a w 1881 Farbiarnia Przędzy Bawełnianej Wilhelma Brassa. W tym samym roku 1881 powstaje Fabryka Guzików Jan i St. Grossman i odlewnia żeliwa, a także Fabryka Zapalek Karola von Gehliga. W roku 1883 Leopold Werde buduje fabrykę igieł, podobnie jak Markus Henig, Sergiusz Rudnik i Dawid Sztokman. W roku 1887 powstaje pierwsza w kraju fabryka igieł i szkieletów do parasoli także Markusa Heniga. W roku 1886 Władysław Kronenberg uruchamia fabrykę przędzalniczą Błeszno, a Karol Dietrich fabrykę wyrobów jutowych i przędzalnie bawełny, które później przejmuje SocieteTextile La Czenstochovienne”. W roku 1882 powstaje Towarzystwo Akcyjne Częstochowskich Zakładów Jutowych i Konopnych B-cia Goldstein, L. Oderfeld i A. Oppenheima (tzw. szpagaciarnia). W roku 1884 w dzielnicy Zawodzie Julian Fuchs zakłada fabrykę kołków do obuwia. Po trzech latach odkupują ją Henryk Sachs i uruchamia fabrykę o profilu chemicznym. W roku 1886 powstaje Gremplarnia i Przędzalnia (farbiarnia) Wełny Pelzer i Synowie a w roku 1889 Gremplarnia i Przędzalnia Wełny Motte i S-ka. W tym samym roku uruchomiona zostaje fabryka wyrobów celuloidowych Lenden i S-ka, a także Fabryka Maszyn i Odlewnia Braci Wiktora i Adama Kanczewskich. Odlewnia i emaliernia Wulkan powstaje w roku 1894 tak samo jak odlewnia Beslera i Fabryka Papierów Powlekanych Adolf

²⁷F.Sobalski, Rozwój miasta po upadku powstania styczniowego [w:]Częstochowa , Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego, t,2 Częstochowa 2005, s.121

Gherke i S-ka. Dwa lata później uruchomiona zostaje: Przędzalnia i Tkalnia Juty Warta w Częstochowie. Własność Hermana Ginsberga, Jana Grossmana, Ludwika Kuhna, Henryka Markusfelda i Szymona Neumanna. Rok 1896 ważny jest też z innego powodu wtedy bowiem właśnie powstają Zakłady Metalowe B. Hantke.

Przyrost ilości zakładów pracy i fabryk odbywał się równoległe z przyrostem zatrudnienia i wzrostem produkcji. Na przestrzeni lat 1882-1892 wartość produkcji przemysłu Częstochowy, liczonej w tysiącach rubli zwiększyła się z 700 tysięcy do 5207 tysięcy rubli. W roku 1899 było to 10416 tysięcy, a w następnym już 13235 tysięcy rubli²⁸. „Z badań Franciszka Sobalskiego wynika, że w Częstochowie w latach 1882-1914 nastąpił pięciokrotny wzrost ludności miasta (z 18646 do 94181), zaś liczba częstochowskich robotników zwiększyła się w tym czasie piętnastokrotnie (z 700 w 1882 do 10569 w 1913 roku)²⁹. Obok przemysłu rozwijała się działalność rzemieślnicza i handlowo-usługowa. Pomędzy 1891 a 1904 rokiem ilość warsztatów wzrosła z 260 do 678, ilość robotników w nich pracujących z 611 do 1795, a wartość produkcji z 154 tys. do 1165 tys. rubli³⁰. W końcu XIX wieku nastąpił znaczący rozwój przemysłu drobnego, w tym dewocjonalistów, pamiątek, zabawek i wyrobów galanteryjnych³¹ – co dało miastu miano „polskiej Norymbergi” lub „żydowskiej Norymbergi”. Do głównych przedsiębiorstw tej branży należała m.in. powstała w 1886 roku pierwsza na ziemiach polskich fabryka wyrobów celulozowych – wytwórnia grzebieni, która swoje wyroby rozprowadzała z powodzeniem na terenie całego Imperium Rosyjskiego. Popularne w całym państwie były także produkowane w Częstochowie zabawki, w tym głównie lalki. W roku 1901 powstała

ostatnia, jak się okazało, przed I wojną duża fabryka w mieście. Była to fabryka kapeluszy założona przez Hneryka Markusfelda. Nie oznaczało to bynajmniej zastoju dla miasta. W 1902 r. uruchomione zostało połączenie kolejowe z granicą pruską w Herbach a dziewięć lat potem kolejowe połączenie z Kielcami. Dzięki tym inwestycjom ułatwiony został import surowców i eksport wytworów częstochowskiego przemysłu, co było kolejnym impulsem dla rozwoju przemysłu, ograniczonym jedynie w okresie rewolucji w 1905 roku. Od 1911 do 1914 r. nastąpił natomiast kolejny okres przyspieszonego rozwoju miasta³². Mechanizacja produkcji, jej dynamiczny ilościowy wzrost, koncentracja kapitału rodzimego i dopływ kapitału zagranicznego, ułatwia uruchamianie przedsiębiorstw działających na wielką skalę³³ i powstawanie instytucji kapitałowych³⁴. Swoistego rodzaju wizualizacją gospodarczych możliwości Częstochowy było zorganizowanie w tym mieście w roku 1909 wielkiej wystawy przemysłowo-rolniczej.

Jaki w tym wszystkim udział miała społeczność żydowska? Po pierwsze wpływ na to miał fakt, iż Żydzi stanowili ok. 1/3 całej populacji Częstochowy³⁵. Powstająca w XIX wieku nowa cywilizacja przemysłowa stawiał przed ludźmi nowe wymagania i wyzwania. Można powiedzieć, że Żydzi byli do nowych zadań dobrze przygotowani. Nie było wśród nich ludzi niepiśmiennych, przez stulecia wyspecjalizowali się też Żydzi w zawodach kupieckich i bankierstwie, co ważne, byli ludźmi rzutkimi, gotowymi do podejmowania ryzyka. Przypomnijmy tylko: pierwszym przemysłowcem Częstochowy był Żyd – Berek (Wilhelm) Kohn. Wspólnie z Adolfem Oderfeldem uruchomił drukarnię. W latach 60. XIX wieku Kohn wraz z Karolem Ginsbergiem przeprowadzili osuszanie trujących dla miasta

²⁸F.Sobalski, Rozwój miasta po upadku powstania styczniowego [w:]Częstochowa , Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego, t.2, Czestochowa 2005, s.132

²⁹ D. Olszewski, problemy społeczno-religijne Zagłębia Dąbrowskiego i okręgu częstochowskiego, [w:]Częstochowa , Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego, t.2, Czestochowa 2005, s.157

³⁰Stefan Krakowski, Alfred Czarnota: *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*. Katowice: Śląsk, 1964, s.98-105

³¹–produkcja ta dało miastu miano „polskiej Norymbergi” lub „żydowskiej Norymbergi” gdyż zakłady tego typu prowadzili głównie Żydzi

³²Stefan Krakowski, Alfred Czarnota: *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*. Katowice: Śląsk, 1964, s. 110-113.

³³tak powstała np. spółka "Warta" w 1896.

³⁴ np.Towarzystwo Kredytowe m. Częstochowy (1898), Towarzystwo Wzajemnego Kredytu (1907)

³⁵ Zob. J.Zob. J.Mizgalski, *Dzieje, dziedzictwo i tożsamość kulturowa Żydów Częstochowy*, [w:] Żydzi Częstochowianie- współistnienie, holocaust, pamięć, Częstochowa 2006, s.48-49; w roku 1857 procentowo 34,5% to Żydzi, w roku 1897 jest to 29,5% a w 1914 - 31%

bagien i rozlewisk oraz częściową regulację przepływających przez Częstochowę rzek a także wybudowali nowy kanał, dzięki czemu mogli wykorzystywać wodę do napędzania młynów kruszących surowiec i przetwarzających miazgę celulozową na papier w wybudowanej papierni. Rodzina Kohnów była aktywna przez następne dziesięciolecia. Jej własnością (lub współwłasnością) były zakłady włókiennicze, papiernicze i meblarskie. Ale nie tylko Kohnowie wpływali na rozwój miasta. Żydzi finansowali i uruchamiali manufaktury: zapalczane (np. H. Jankłowicz), wyrobów metalowych (J. Weinberg), fabryki papieru (Ginsberg). W 1897 r. w ówczesnym podczęstochowskim Rakowie Bernard Hantke uruchomił hutę, która działa do dzisiaj. W rozwoju przemysłu w Częstochowie ogromną rolę odegrała rodzina

Markusfeldów. Adolf Markusfeld był partnerem biznesowym Berka Kohna i wraz z nim uruchamiał właściwie przemysł w Częstochowie. Jego syn Henryk stał się w ciągu następnych dwudziestu pięciu lat najważniejszym przedsiębiorcą Częstochowy. Był założycielem fabryki obić papierowych (1878), drukarni (1891), fabryki kapeluszy (1901), inicjatorem powstania spółki „Przędzalnia Warta” (1896), elektrowni „Siła i Światło” (1908), i fabryki kapeluszy (1901). Będąca jego własnością fabryka była wówczas największą fabryką kapeluszy w Polsce, eksportującą swoje wyroby na rynki Europy, Indii i Chin. O innych zasługach Markusfeldów, a także innych Żydów Częstochowian, autor pisał wcześniej.

BIBLIOGRAFIA

1. Adamski A., *Górnictwo rud żelaza w regionie częstochowski, Częstochowa 1994*;
2. Bazyłow L., *Historia Rosji*, Wrocław 1985;
3. Krakowski S., A. Czarnota, *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*, Katowice 1964;
4. Łukasiewicz J., *Przezwrot techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852-1886*, Warszawa 1963
5. J. Mizgalski J., *Tożsamość polityczna polskich Żydów w XIX i XX wieku na przykładzie Częstochowy*, Częstochowa 2008;
6. Mizgalski J. *Życie społeczne częstochowskich Żydów w XX w.* [w:] Z. Jakubowski (red.) *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, Częstochowa 2002;
7. Mizgalski J. [red.] *Żydzi Częstochowianie-współistnienie, holocaust, pamięć*, Częstochowa 2006;
8. Sętowski J., *Markusfeldowie. Wizerunek rodu częstochowskich przemysłowców, filantropów i społeczników* [w:] *Żydzi Częstochowianie – współistnienie...*; Częstochowa 2006
9. Sobalski F., *Przemysł częstochowski (1882 – 1914)*, Częstochowa 2009;

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Szymański C. K., 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.01.2014 р.